

Žemyna – žemė ir deivė

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Keliama problema, ar žodžiu *žemyna* reiškiami sąvoka tradicinės visuomenės žmogaus sąmonėje galėjo asocijuotis ne tik su „žeme“, bet ir su „dievybe“. Kitaip tariant, svarstoma, ar *žemyna* galėjo turėti šias dvi reikšmes. Aiškinama, kuo remiantis *žemyna* siejama su dievybės samprata. Pasitelkiant ir nagrinėjant XVI–XVIII amžiaus baltų religijos ir mitologijos šaltinius, atskleidžiama juose atsispindinti Žemynos kaip žemės ir javus globojusios, jų vegetaciją lėmusios dievybės koncepcija.

RAKTAŽODŽIAI: Žemyna, žemė, žemės deivė, lietuvių mitologija, baltų mitologija.

ŽEMYNA – BENDRINIS ŽODIS IR DIEVAVARDIS

Žodis *žemyna* daugeliu atvejų yra bendrinis, bet drauge jis gali atlikti ir dievavardžio funkciją. Tiesa, „Lietuvių kalbos žodyne“ *žemynos* kaip deivės reikšmė iš viso nenurodoma. Čia pažymima tik *žemynos* „žemės“ reikšmė (LKŽ XX 344–345; LKŽe: žemyna). Tikriausiai *žemynos* „deivės“ reikšmė lietuvių leksikografų paprasčiausiai liko nepastebėta, praslydo pro jų dėmesį. *Žemynos* reikšmės sampratą kaip kad žodyne, atmetant (arba paneigiant buvus realia) jos kaip dievybės reikšmę, postuluoja ir kai kurie lietuvių mitologijos interpretuotojai – pozityvistinės orientacijos mokslininkai, ignoruojantys su aptariamą sąvokos vartoseną susijusio metafizinio lygmens egzistavimą. Tokią tendenciją teko pastebėti reiškiantis tik žodiniu pavidalu – diskusijose, privačiuose bei viešuose pokalbiuose. Ir nors šitokios pažiūros tik sklendo ore, norėtūsi į tai sureaguoti ir duoti savąjį atsaką, grindžiamą konkrečiais *žemynos* sąvokos vartoseną atspindinčiais kalbos, sakytinio folkloro, taip pat rašytinių baltų religijos ir mitologijos šaltinių duomenimis.

Dauguma žymiausių lietuvių mitologijos tyrėjų vis dėlto neabejodami Žemyną kvalifikuodavo kaip deivę, paprastai apibūdindami ją esant žemės deive ir siedami su derlingumu (Balys 1998: 2–3; Gimbutienė 1985: 151–152; Greimas 1990: 436; Toporovas 2000: 256; Dundulienė 2008: 110; Beresnevičius 2001: 210). Panašiai ją pristatydavę ir kai kurie XVI–XVII a. istorikai bei kalbininkai (Jonas Lasickis,

Matas Pretorijus, Danielius Kleinas, Frydrichas Pretorijus Vyresnysis, Jokūbas Brodovskis, Pilypas Ruigys), kurių požiūriai kalbamu klausimu čia bus konkrečiai referuoti bei aptarti. *Žemyną* liudijančiuose tautosakos ar šnekamosios kalbos pavyzdžiuose, kurių didžiuma yra gana vėlyvi ir dažniausiai reprezentuoja tik tam tikrą Lietuvos teritorijos ir jos užribio dalį (telkdamiesi pietiniame, iš dalies – rytiniame krašto areale), ši leksema paprastai vartojama „žemės“ reikšme, tiesiogiai netituluojant *žemynos* deive. Tačiau daugelyje šios rūšies diskursų, ypač susijusių su žemdirbystės tema ir reflektuojančių įvairias *žemynos* (įvardijamos ir tiesiog *žeme*) kulto apraiškas, aiškiai atsiskleidžia *Žemynos* / *Žemės* kaip šventos realijos, kaip kulto objekto samprata, o tai ir teikia pagrindą aptariamame rekonstruojamame mitiniame vaizdinyje išvelgti ir atpažinti slypintį kadaise įdiegtą dieviškumo pradą. Beje, semantiniu požiūriu tarp *žemynos* ir *žemės* (t. y. šiais žodžiais žymimo turinio – denotato atžvilgiu) gali būti dedamas lygybės ženklas, žinoma, atsižvelgiant į konkretų šių sąvokų vartojimo kontekstą. Viena vertus, *žemyna* gali reikšti „žemę“; kita vertus, *žemė*, jeigu jai skiriami ritualai su adresatą įvardijančia prakalba, yra toji pati *žemyna*. Tiesiog įprasta manyti, jog religinėje ir mitologinėje plotmėje paprastai vartojama leksema *Žemyna*. Tačiau ir *Žemei* šitokio pobūdžio kontekstas suteikia religinį krūvį. Todėl laikomasi metodologinės nuostatos sieti šias dvi sąvokas kaip mitologizuotą, personifikuotą *Žemyną* / *Žemę* galinčius reikšti žodžius.

Remiantis „Lietuvių kalbos žodyne“ užfiksuotais žodžio *žemyna* vartojimo, jo konteksto atvejais, ši sąvoka semantiniu požiūriu pirmiausia sietina su dirva, dirbama, sukultūrinta žeme: *Rugiai iš žemynos virsta* Dg; *Žemyna guli nearta* Pls; *Žemynos buvo daug, ale bloga* Dglš; *Žemyna te jo menka, anas praskydęs i praskydęs* Prng; *Mokesčiai dideli, žemyna bloga* Ck (LKŽe: žemyna). *Žemyna* gali turėti netgi platesnę, nei nusakytoji, reikšmę. Esama atvejų, kai šiuo žodžiu pavadinama žemė kaip kosmogoninis elementas, plytintis po dangumi: *Skirkis, dangau, griūk, žemyna; Kap trenkė perkūnas, net žemyna sudrebėjo* Vlk (LKŽK: žemyna). Leksema *žemyna* įvardijama taip pat žemiškųjų esybių gyvenamoji erdvė, jų kasdienio veikimo aplinka: *Paūgėjau trupučiuką, po žemyną ribinėjaus* LTR (Vlk) (LKŽe: žemyna); *O po manim žemyna drebėjo, O prieš mane vejelė žaliavo* (Valkininkai, LTR 2968/43/); *Skrynelės veža, žemyna dreba, Paskui martelį veža* (Valkininkų vls., LTR 627/823/); *Giedam, net žemyna dreba* Rod; *Kad duodu raudot – skirkis, žemyna!* rš; *Lekia mėška per pievą, net žemyna dunda* LTR (Vs); *Net žemyną drasko [kumelys]* Lp; *Vištos viralus žemynon suvarė, nieko neliko* Arm (LKŽe: žemyna). Be to, *Žemyna* ir šio žodžio dariniai *žemynėka*, *žemynika* gali reikšti ne tik tą žemę, kuri yra po mūsų kojomis ir kurią kasdien mindome, bet ir tą, kuria galiausiai užberiamas mirusysis ir su kuria apskritai asocijuojasi žmogaus mirtis ir įsivaizduojamas pomirtinis gyvenimas: *Visi žemynon eis* Rod; *Kad aš vaistų neimtau, seniai būtau žemynoj* Pls; *Dauges ne metai senis mirė, žemyna paėmė* Drsk

(LKŽe: žemyna); *Esi per jauna žemynoj pūti, Kai gelažėla žemėj rūdyti* (Valkininkų vls., LTR 2785/115/); *kap tavi žamynon inlaizdis* (Paditvio k., Varanavo r., LTR 4314/155/); *Išej[fo] mūs tėvelis šalton žemynikon* Arm (LKŽe: žemynika). Taigi žemynos reikšmių spektras ganėtinai platus, iš dalies sutampantis su bendrašaknio žodžio *žemė* semantiniu lauku.

Pagrįstai gali kilti klausimas: kaip paaiškinti žemynos vartojimą kaip bendrinio, o lygia greta ir kaip tikrinio žodžio? Ar žemyna, bendrinis žodis, kitados įgijo mitinės realijos, netgi mitinio asmens turinį, ar žemyna „žemė“ – tai Žemynos „žemės deivės“ desakralizavimo pasekmė? Matyt, skirtingomis epochomis galėję vykti ir viena, ir kita. Panašių atvejų, kaip rodo lietuvių kalbos ir mitologijos duomenys, esama ir daugiau. Juk *perkūnas* taip pat turi tiek bendrinio žodžio, t. y. „griaustinio“, tiek dievybės – „griausmo, žaibo dievo“ reikšmes (LKŽe: *perkūnas*). Analogiškas dalykas – greta teonimo jo vardui identiškų bendrinių žodžių egzistavimas – pastebėtas ir kitose senosiose kultūrose. Graikų Gaja (*Γαία*), kurios pats vardas reiškia „žemė“, dar antikos rašytojų buvo apibūdinta kaip deivė. Ir nors ji, žemės personifikacija, suvokta daugiau fiziniu aspektu – kaip kosmogoninis elementas, vis dėlto šioje sampratoje pažiūra į ją kaip į mitinę dieviškąją pramatę buvusi akivaizdi (plg. Nilsson 1941: 428–429; Grimal 1981: 131). Romėnai taip pat turėjo žemę įvardijančią ir ją įsmečiusią deivę, vadintą *Tellus* „žemė“ (paprastai vartojamas posakis *Tellus Mater*), kuri buvo viena archajiškiausių jų dievybių, ankstyvesnė už ją vėliau išstūmusią Cererą, graikų Demetros atitikmenį, susiformavusį dėl pastarosios įtakos. Demetra, palyginti su Gaja, buvo vėlyvesnės graikų dievybių generacijos esybė, taip pat susijusi su žeme, bet jau ne su ta, kuri atsiranda chaoso stadijoje kaip būtovė Olimpo dievams ir žmonėms, o su vėlesniu žemės istorijos tarpsniu – kai ji imama kultivuoti ir pradeda atlikti jau visiškai naują vaidmenį, kurį jai suteikė agrokultūros atradimas¹.

Žemynai, kaip ir čia minėtoms kitų tautų žemės dievybėms, būdinga personifikacija, tik jos antropomorfizavimo apraiškų neteko aptikti. Pasak Jono Balio, daugelyje tautų, kur žemdirbystė yra svarbiausias pragyvenimo šaltinis, magiškoji žemės jėga išsivystė į asmenišką dievybę (Balys 2000: 4). Tačiau dievybė nebūtinai privalanti būti asmuo ar žmogaus pavidalą turinti būtybė. Pirmykštėse religijose galėjo būti sudievinata ir beasmėnė kurioje nors gamtos realijoje glūdinti jėga, reprezentuojama kad ir dvasios. Matyt, ankstyvosioms agrarinėms visuomenėms žmogus tokios galios pradų įžvelgė ir žemėje, arba, kitaip tariant, žemynoje, ir tai sudievinio.

Émilis Durkheimas, remdamasis indų vedų medžiaga, yra svarstęs čia aptariamą dievybės ir gamtos realijos įvardijimo tuo pačiu žodžiu reiškinį ir aiškinęs tai

.....

1 Demetra buvo Gajos dukters Rėjos palikuonė (Hesiodas, „Teogonija“ 453–454).

kaip evoliuciją nuo bendrinio žodžio ir juo pavadintame profaninio, neturinio religinio krūvio objekto iki teonimo ir juo žymimos realijos sudievinimo:

Vedose minimi dievų vardai paprastai yra arba bendriniai, ir dabar tebevartojami, arba tie senieji bendriniai vardai, kurių pirminę reikšmę dar įmanoma atsekti. Tačiau ir vieni, ir kiti įvardija pagrindinius gamtos reiškinius. Antai *Agni*, vienos pagrindinių Indijos dievybių vardas, pradžioje tereiškė materialų ugnies faktą, tokį, kurį suvokia juslės, be jokio mitologinio pamato. Net Vedose šis žodis vartojamas ir tokia reikšme; kad ši reikšmė labai sena, rodo jos išlikimas kitose indoeuropiečių kalbose: lotynų – *ignis*, lietuvių *ugnis*, senovės slavų *ogny* akivaizdžiai artimos *Agni* reikšmei. <...> Tokie faktai leidžia manyti, jog šiose tautose žemė, gamtos kūnai ir gamtos jėgos buvo pirmieji objektai, susiję su religiniu jausmu; jie ir tapo pirmaisiais sudievintais daiktais (Durkheimas 1999: 80).

É. Durkheimo teigimu,

religija susidarė tik tuomet, kai gamtos jėgos nustojo reikštis protams abstrakčia forma. Jos turėjo transformuotis į įvardytas veikiančias jėgas, gyvas ir mėstančias būtybes, dvasines galias, dievų galias; nes paprastai kultas ir skiriamas šitokioms būtybėms. <...> Nesunku suprasti, kad žmonės, sudominti tų įstabių jėgų, nuo kurių jautėsi esą priklausomi, nesiliovė apie tai mėstę, jiems kildavo klausimų, kas jos galėtų būti, ir jie stengėsi miglotą jų įsivaizdavimą pakeisti aiškesne idėja, geriau apibrėžta sąvoka (ten pat: 81, 82).

„ŽEMĖ TURI KAŽKĄ DIEVIŠKA...“

Žemyna, paprastai suvokiama kaip žemė, taigi, kaip materiali substancija, mūsų protėvių įsivaizduota turinti antgamtinės iracionalios jėgos. Pasiremiant šiuo – esminiu laikytinu jos dieviškumo požymiu ji skiriama prie dievybių. Žemę turint dieviškumo yra pastebėjęs dar M. Pretorijus, teigęs, jog senųjų nadruvių, sūduvių ir kitų prūsų palikuonys „yra įsitikinę, kad žemėje slypi kažkas dieviška“ (*sind der Meynung, das in der Erden was Göttliches / stecke* PrPĮ III 544, 545; BRMŠ III 196, 300). Šią mintį XXI a. pabrėžė Vladimiras Toporovas: „Žemė turi kažką dieviška, ir įsivaizduojama, kad tas dieviškumas kitoks nei pagoniškų dievų ‘dieviškumas’“. Toliau apie tai kalbėdamas jis konstatuoja: „Žemės vaizdinio idėja platesnė ir, svarbiausia, esmingesnė netgi už savo personažinius įsikūnijimus“ (Toporov 2000: 265). Žemės sudievinimo tendencija, atsiskleidžianti įvairių tautų tradicijose, pažymima ir mitologijos enciklopedijose (FWSD 334; MHM I 466–467; ME II 490).

Nors mūsų krašte šiais laikais pažiūros apie Žemės / Žemynos dieviškumą, atrodytų, jau turėtų būti išblėsusios, vis dėlto vienoje 2011 metų ekspedicijoje Onušio miestelyje (Trakų r.) sutikta pateikėja Jadvyga Belevičienė–Mečkauskaitė

(g. 1921 m.) teigė, kad Žemė savo šventumu ir žmonių jai reiškiamą pagarbą prilygstanti Dievui: *Nu taip, žamė šventa, žinia, kad šventa. Sakydavo, kad žamė šventa. <...> Žamė buvo taip kaip Dievas* (užr. R. Balkutė ir N. Laurinkienė, LTR 7787/116/). Palyginkime šį teiginį su Dusetose gerokai anksčiau užrašytu pasakymu: *Žemę lygina su Dievo garbe ir ją labai gerbia. Seniau meldamies bučiuodavo žemę kaip šventą daiktą* (Balys 1998: 4, nr. 11).

Archajinės visuomenės individo tikėta, jog kone kiekviename gamtinės aplinkos objekte esama dieviško prado. Žemėje ar javo varpoje glūdi Žemyna, kaip kad, pasak É. Durkheimio, „Dzeusas slypi kiekviename lietaus laše, kaip Cere-ra kiekviename derliaus pėde“. Mat dieviška asmenybė gali būti ne tik įsivaizduojama konkrečiu ir apčiuopiamu pavidalu, bet ir traktuojama kaip abstrakti jėga, kuri pasireiškia erdvėje ir „slypi kiekviename savo padarinių“ (Durkheimas 1999: 222). Į žemę, matyt, kreiptasi iš dalies kaip į dievybę tikint, kad žemės grumste, kiekvienoje jos smiltyje esama dieviško Žemynos prado.

Žemyną priklausius religinių reiškinių ir realiųjų plotmei atspindi ir jos ryšys su mantika², o ypač su magija. Magijoje išvelgiami religijos pradmenys. „Magija ir davė pradžią religijai“, – teigia É. Durkheimas (ten pat: 403). Maginių ir mantinių žemės galių samprata liaudies tikėjimuose ir antikos rašytiniuose šaltiniuose buvo išryškinta ir akcentuota XX a. pirmojoje pusėje religijotyrininko Antono Mayerio. Pasak jo, magijos ir mantikos reiškiniai iškelia nepaprastus, kerinčius dalykus iš niekingos realybės, demonstruodami kažką ypatingo, paslaptingo, susijusio su „anuo“ pasauliu (Mayer 1936: 12). Mantinės slėpiningos žemės jėgos manifestuojasi kaip tam tikri apreiškimai to, kas neregima ir slapta, taip pat kaip sapnai ir pranašavimai (ten pat: 13). Antikos tradicijoje gyvavo tikėjimai, susiję su kalbama idėja; pasak jų, kad pajustum tas mantines žemės galias, būtinas glaudus žmogaus kūno kontaktas su žeme. Dėl to, trokštant susapnuoti pranašingą sapną, adepto vaikščiota žeme basomis, neplautomis kojomis arba gulėta ant jos visu kūnu. Kai kurių užuominų apie tai yra Sofoklio tragedijoje „Trachinietės“:

Tau atidengsiu kitą pranašavimą, / Kuris gražiai su tuo senuoju derinas. / Į kalnus nuėjau pas gulinčius ant žemės / Selus ir jų giraitę jį užsirašiau / Iš seno daugiakalbio tėvo ažuolo: / Šią dieną štai, kurią dabar aš gyvenu, Man pažadėjo nuo ateinančių vargų / Išsivadavimą. Tikėjau: laimė bus. / Tačiau tai reikė ne daugiau kaip mirtį man, Nes kas numiręs, tam vargų jau nebėra (Sofoklis, „Trachinietės“ 1166–1169).

Šiame fragmente – Heraklio pasakojime – atkreiptinas dėmesys, kaip jis kalnų giraitėje išvydęs selus, *gulinčius ant žemės*. Šitaip, matyt, atlikinėtos pirmiau mi-

.....

2 *Mantika* – ateities spėjimo menas, būrimas.

nėto tipo religinės apeigos. Vertėjo komentaruose pažymima, kad selai – tauta ar žynių luomas – buvo žemės jėgų (jos judino pranašingojo Dodonės ąžuolo lapus) aiškintojai. Kad būtų artimesni Žemei, jie nesimazgojo kojų, gulėjo ant žemės (Dambrauskas 1984: 323). Vadinasi, senovės Graikijoje buvo ypatingų žmonių, galimas dalykas, kulto tarnų, kurie rūpinosi su žemės jėgų mistika susijusiais reiškiniais, ir tai atspindėjo ypatinga jų religinė praktika, reikalavusi tiesioginio adepto kūno sąlyčio su žeme, siekiant patirti jam reikšmingus signalus iš kūnu užgultos žemės.

Baltai taip pat tikėjo žemę, o tiksliau – ją reprezentuojančią dievybę, pasižymint nepaprastomis vidinėmis, iš dalies galbūt ir mantinėmis, galiomis. Tai atspindinčių žinių (apie Žemės motę) pateikia latvių mitologijos duomenų fiksuotojai. Pavyzdžiui, Jakobas Langė:

semmes mahte, diese herschet unter der Erde, daher fordern sie von ihr, wann sie etwas verlohren. „Žemės motė, ji valdo po žeme, todėl iš jos reikalaujama, jei kas nors yra dingę“ (BRMŠ IV 170)³.

Kitur to paties autoriaus rašoma:

in der Erde war die Semmes Mahte, von dieser fragen sie jizzo noch, im Scherz, wenn etwas in der Erde versunken oder verloren ist. „žemėje [viešpatuoja – N. L.] **Semmes Mahte** ‘Žemės motė’, jos dar ir šiandien juokais klausama, jei kas yra žemėn prasmegę ar pamesta“ (BRMŠ IV 184).

Vadinasi, pasak cituojamų tikėjimų, Žemės motės, kuriai priklausė požemio valdos, valioje buvo atskleisti su prasmegimu, pametimu žemėje susijusias paslaptis. Natūralu ir logiška, kad tokiu atveju kreiptasi į įsivaizduojamą žemės valdytoją.

Žemyną kaip dievybę apibūdina jos ryšys su aksiologiniais ir etiniais tradicinės visuomenės principais. V. Toporovas, pristatydamas slavų, iš esmės – rusų, Žemės Motinos koncepciją, yra teigęs, kad Žemė buvo tam tikros moralinės-religinės sistemos objektu ir kad Motina Žemė buvo aukščiausiu doroviniu autoritetu, išaugusiu iš pareigos-būtinybės, tapusiu tvarka-taisykle, ta paskutine aukščiausia instancija, prieš kurią buvo jaučiama atsakomybė, kurios teismui buvo pateikiama tai, kas kitaip negalėjo būti išspręsta (Топоров 2000: 269, 272).

Lietuvių sąmonėje Žemės kaip dorovinio autoriteto ir net teisėjos samprata atsiskleidžia šnekamojoje kalboje, ypač joje įterptose paremijose, taip pat

.....
3 Žr. ir kitus J. Langės pateikiamus šio teiginio variantus (BRMŠ IV 166, 179). Panašiai rašo Gothardas Fridrichas Stenderis (BRMŠ IV 200, 208).

pasakojamojoje tautosakoje (bene ryškiausiai – padavimuose), rečiau – dainose. Frazeologizmais tapusiuose posakiuose dažnai reiškiamą pažiūra, kad šventa laikoma Žemė nėra indiferentiška negatyviajai profanybei ir emociškai konstatuojamas žemės šventybės ir žmogiškosios destruktijos nesuderinamumas: *Kaip tokius žmogpjuvas i šovęsta žemė nešiojja?! Krš* (LKŽe: žemė); *Kap šventa Žamyna tokius velnius nešioja? Drsk* (LKŽK: žemyna); *Kaip tau švinta žemė nešioja!* (Dusetos, LTR 1661/110/). Padavimuose žemės ir žmogiškojo amoralumo opozicija atsispindi šiuo principu sukurtuose siužetuose, kur žemė atlieka vertinančio subjekto vaidmenį: nepriima nedorų žmonių jų mirties, kuri ištinka kaip bausmė, atveju. Padavime apie Čičinską pasakojama, esą, perkūnui užmušus žiaurų poną ir jį palaidojus, žemė jo nepriimanti ir išmetanti į paviršių: *Užmušus Čičinską perkūnui, jį palaidojo, bet žemė jo nelaiškė, išmetė ant viršaus. Paskui jį buvo užkasę vėl kelis kartus, bet žemė jį vis išmesdavo* (Panevėžio aps., KerbŽA 117–118, nr. 260). Panašiai traktuojama kitame cituoto naratyvo variante: *Kai [Čičinkas] išvažiavo iš bažnyčios, kilo audra ir perkūnas jį nutrenkė. Jo kūno jokiū būdu negalėjo palaidoti, būdavo, tai ranką, tai koją iškiša* (Linkuva, Šiaulių aps., KerbŽA 118, nr. 261). Žemė, kaip sąmoningas subjektas, kuriame įkūnytos sociumo pažiūros, doroviniai principai, savaip, be abejo, perkeltine prasme, reaguoja ir į kitokius dorovinių normų pažeidimus, ir tai gali būti vaizduojama užaštrintai, hiperbolizuotai, o drauge – ir kiek naivokai: *Už grašj gėrė – Žemė drebėjo, Už antrą kad gėrė – Kalbėti pradėjo: – Oi panos panos, Ką tai dūmojat, Rūtų vainikėlį Po kojų myniojat* (LTR 3413/78/; plačiau apie tai žr. Ūsaitytė 2003: 117–119). Matyt, Žemė galėjo atlikti visa stebinčio, reginčio, vertinančio subjekto ir iš tiesų – žmonijos teisėjos funkciją⁴.

Žemyną buvus susietą su žmogaus moralės kodeksu, kurio ašis yra tiesos, teisybės principas, puikiai iliustruoja respondentės, kilusios iš Lydos krašto, Martytės Sakalavičienės–Šimelionytės (g. 1929 m.) pasakojimas. Ji prisiminė kadaise jos bobutės atlikinėtą paprotį: norint pasakyti tikrą teisybę, atsisukus į krikštastuolę, kur kaboją šventieji paveikslai, ir sudėjus rankas kreiptis į Motiną Žemyną:

– *Ar bobutė minėdavo Žemyną? – Minėdavo. – O kaip sakydavo, koks posakis buvo? – Nu, jos tokia kaip prietara buvo, kai šventa jau ji. Nu, kaip pasakius... Pažiūri an paveikslo ar jau nori tokių teisybę pasakyt jau tikrų, tai rankas suėmus... Va šitip sudeda rankas ir*

4 Plg. Žemyną su Perkūnu jų koreliacijos su etinėmis vertybėmis atžvilgiu. Kaip atspindi lietuvių folkloras, Perkūnas galėjo atlikti teisėjo funkciją. Iš „dangiškų vestuvių“ siužeto variantų yra žinoma, kad jis nutrenkia Saulei neištikimą Mėnulį (RD I nr. 27, plg. nr. 62). Griaustinio dievas, kaip teisingumo priežiūros vykdytojas, pasireiškia ir žemiškoje – žmonių gyvenamoje plotmėje, nutrenkimu teisdamas nusikaltėlius: vagis, garbėtroškas arba tuos, prie kurių yra pristojęs velnias – jam priešinga mitinė būtybė (LTR 757/139/, 3773/60/; Laurinkienė 1996: 129–131, 135–140).

sako: „Ak Žamyna, mano motina“ (užr. N. Laurinkienė 2011 m., Dubinių k., Varanavo r., LTR 7784/41/).

Tai vienas galimų religijų bendrabūvio atvejų, atspindinčių religijotyriu požiūriu skirtingų šventenybių suderinamumą. Sakralioji namų kertė galėjo būti altoriumi, kulto vieta, kartkartėmis pritaikoma tiek pagoniškoms, tiek krikščionybės dievybėms pagarbinti. Be to, šis liaudiškojo pamaldumo epizodas (nepasitelkiant kitų pavyzdžių) žadina mintį, kad ne tik krikščioniškos religijos pažiūrų sistemoje, bet ir ankstesnėje pasaulėžiūroje tokios sąvokos, kaip tiesa, darna, dora ir dievybė, galėjusios tarpusavyje koreliuoti.

Matyt, žemė, kadaise tolimiems mūsų protėviams kėlusį daugybę protui nesuvokiamų klausimų, ilgainiui, veikiant religiniams potyriams, buvo susieta su tam tikra idėja, netgi visa jų sistema ir tapo ypatingos aksiologiniu požiūriu kokybės realija, įgijusia dievybės statusą. Tad pripažįstame realia ir galima minties evoliuciją nuo *žemynos*, bendrinio žodžio, iki *Žemynos* – deivės įvardijimo. Tačiau senojo tikėjimo irimo laikotarpiu buvo įmanoma ir priešingos krypties mąstymo eiga: nuo *Žemynos* kaip dievybės sampratos iki sekuliarizuotos, sakralumo pradmens netekusios *žemynos* „žemės“.

ŽEMYNĄ – ŽEMĖS DEIVĖ IR JAVŲ GLOBĖJĄ, LEMIANTI JŲ VEGETACIJĄ

XVI–XVIII amžiaus istoriniuose šaltiniuose *Žemyna* ne vieno autoriaus pristatoma kaip deivė. Vyrauja jos apibėžimas kaip žemės deivės.

J. Lasickis pirmasis *Žemyną* prezentavo kaip žemės deivę: *Sunt etiam deae, Zemina terrestris, Austheia apum <...>*. „Yra taip pat deivių: žemės deivė *Žemyna (Zemina)*, bičių – *Austėja (Austheia)* <...>“ (BRMŠ II 582, 595; visose citatose išretinta mano – *N. L.*). Čia *Žemynos* žemiška prigimtis nusakoma pavartojant lotynų kalbos *terrestris*. Kituose istoriniuose šaltiniuose *Žemyna* lotyniškame tekste gali būti įvardijama kaip *Tellus* ar *Dea Telluri*, *Žemynos* vardo nė nepaminint, nors iš konteksto yra aišku, kad kalbama apie ją: *porcam immolarent Deae Telluri*. „kiaulę aukojo Deivei *Žemei*“ (1588 m., BRMŠ II 618, 626); *Ethnicis sacrificijs adhuc colitur tellus, similiterque penates dij*. „Pagoniškais aukojimais dar ligi šiol tebegarbinama žemė, panašiai – ir namų dievai“ (1718–1719 m., BRMŠ IV 116, 121)⁵. Kaip žinoma, lotynų kalbos žodis *tellus* reiškia tiesiog žemę, bet taip pat – deivę, žemės maitintojos personifikaciją. Toks *Žemynos* vardo „vertimas“ yra ir tam tikra apie ją rašiusių autorių šios deivės koncepcija.

5 Žr. ir J. Lavinskis, BRMŠ II 605, 608; S. Rostowskis, BRMŠ IV 140, 143.

M. Pretorijus, vardydamas senųjų prūsų dievus (*die Alt-Preussischen / Götter*), pateikdamas tam tikrą jų klasifikaciją, Žemyną (*Žemyne*) skiria prie žemės dievybių: *Unter den Erd-Göttern sind / Zemepattys, Zemyne, oder auch Zemele <...>*. „Iš žemės dievų yra Žemėpatis, Žemynė arba ir Žemelė <...>“ (PrPĮ III 148, 149; žr. ir BRMŠ III 121, 239). Charakterizuodamas Žemynai atliekamas apeigas ir cituodamas jai skirtą maldą, M. Pretorijus ją visą laik apibūdina kaip žemės deivę:

sie giessen zu allererste, ehe sie noch trincken, etwas / auff die Erde der Zemynelen, i.e. der Göttin der Erde, denn Zeme / heist auff Preussisch und Littawisch die Erde, Zemyne, Zemynene, / die Erd-Göttin, so der Erden zu gebiethen hat. „prieš pradėdami gerti jie pirmiausia šiek tiek nupila ant žemės *Zemynelai*, t. y. žemės deivei, nes *zeme* prūsiškai ir lietuviškai reiškia žemė, o *Zemyne, Zemynene* – žemės deivė, kuri tvarko žemę“ (PrPĮ III 482, 483).

Paskutinėje cituoto sakinio atkarpoje dar paaiškinama, kad žemės deivės valdymo sfera yra žemė.

Pačioje maldoje į Žemyną ji vėlgi įvardijama žemės deive: *Liebe Erd-Göttin, durch welche alleß blühen muß <...>*. „Miela žemės deive, viską pražydi- nanti <...>“ (PrPĮ III 482, 483). Rašydamas apie Nadruvoje, Skalvoje, Notangoje ir Sūduvoje švenčiamą sėjos šventę, M. Pretorijus Žemyną irgi apibūdina kaip žemės deivę: *giesset er / ein wenig auff die Erden der Zemynelai, i.e. der Göttin der Er-/den, zu Ehren <...>*. „jis truputį nupila ant žemės Žemynėlės, t. y. žemės deivės, garbei <...>“ (PrPĮ III 494, 495).

Leksikografas J. Brodovskis vienoje savo žodyno vietoje pažymi Žemyną taip pat esant žemės deivę: *Erd Göttin. Zemýne* (BRMŠ IV 23). Vokiečių–lietuvių kalbų (vadinamajame Krauzės) žodyne aiškinama: *Erdgöttin – Zemýne* (BRMŠ IV 36). Pasak P. Ruigio, *Žiémina, Žémpati, M. die Erdgöttin der Heyden* (BRMŠ IV 43). Kristijono Gotlybo Milkaus teigimu, *Žemyna, nôs, Žémpatti, cziôs, f. die Erdgöttin der Heiden* (BRMŠ IV 82).

Taigi rašytiniuose šaltiniuose, fiksavusiuose deivę Žemyną, dominuojanti jos definicija – kaip žemės deivės. Žemė buvo vyraujanti Žemynos raiškos forma, jos kaip dievybės pagrindinis pavidalas, taip pat – svarbiausioji jos viešpatavimo plotmė.

Kalbamoji dievybė, M. Pretorijaus liudijimu, buvo ne šiaip žemės deivė, bet būtent jos vaisingumo valdytoja:

Die Zemynene, die auch Zemyna, item Zemynylena, genennet wird <...> und wird derselben die / würckung zugeschrieben, daß durch sie die Erde fruchtbar wirdt <...>.

„*Zemynele*, dar vadinama ir *Zemyna*, *Zemynylena* <...> jai priskiriama tokia veikla, dėl kurios žemė pasidaranti vaisinga <...>“ (PrPĮ III 298, 299).

Tai yra būdinga chtoninių dievybių, ypač žemdirbystės, priedermė.

Dar viena XVI–XVII amžiaus istorikų išryškinama Žemynos kaip deivės funkcija – vegetacijos stimuliavimas. Vėl grįšime prie J. Lasickio teiginio:

Sunt etiam deae, Zemina terrestris, Austheia apum, utraeque incrementa facere creduntur <...>. „Yra taip pat deivių: žemės deivė Žemyna (*Zemina*), bičių – Austėja (*Austheia*). Ir viena, ir kita, jų įsitikinimu, skatina augimą“ (BRMŠ II 582, 595).

Žemyna suporuota su bičių deive Austėja, nes jos abi, istoriko teigimu, atlieka tą patį.

Žemyną suvokus kaip javų pražydėjimą skatinančią deivę atspindi maldose kartojamas jos pastovusis epitetas – *Zedkellei* (*Zemynele*, *Zedkellei* / *zydek ruggeis*, *kweczais*, *mezais* ir *wissais jauwais* <...>), kurį M. Pretorijus vertime į vokiečių kalbą interpretuoja taip: *Liebe Erd-Göttin, durch welche alleß blühen muß, laß / unser Feldt blühen, mit Korn, Weitzen, Gerst und anderen / Getreydigt!* (PrPĮ III 482, 483). Žiedkėlė (*Zedkellei*) vokiškai paaiškinama kaip toji, kuri „viską pražydina“ (*durch welche alleß blühen muß*), kurios dėka žydi laukai su rugiais, kviečiais, miežiais ir kitais javais. Vadinasi, ji, kaip ir būdinga žemdirbystės dievybėms, teikia gyvastingumo energijos augalijos, pirmiausia javų, žydėjimui, taip pat, kaip pirmiau minėta, ir vegetacijai.

Žemyną buvus ne tik žemės, bet ir javų deive patvirtina ir visas jai skirtų religinių apeigų, susietų būtent su javininkyste, kompleksas. Turimos omenyje M. Pretorijaus paliudytos Žemynai skirtos ceremonijos, lydėjusios javų sėją (alaus libacijos, arba vadinamasis žemynėliavimas), pjūtį (PrPĮ III 506, 507), kūlimo darbus ir iškultų grūdų pašventinimą (PrPĮ III 512–515).

Žemynos koreliacija su javais ir jų derlingumu fiksuojama taip pat vėlyvuosiuose folkloro ir etnografijos šaltiniuose. Akivaizdus tokio Motinos Žemynos įsivaizdavimo pavyzdys – 2011 metais Pelesoje iš Janinos Kruopienės–Selylaitės (g. 1939 m.) užfiksuota Žemynai skirta maldelė, kurioje jos prašoma gero rugių derliaus: *Žamyne, mocina geriausioj, duok, kad an kitų metų būt toki rugiai geriausi!* (užr. R. Balkutė ir N. Laurinkienė, LTR 7784/127/).

Kai kuriuose lingvistikos veikaluose Žemyna, remiantis *interpretatio romana* principu, siejama su Cerera kaip šiosios atitikmuo baltų tradicijoje. Italikų bei romėnų deivė Cerera buvo garbinama javų augintojų ir disponavo augimą žadinančia jėga (Grimal 1979: 99). Danielius Kleinas lotyniškoje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (*Grammatica Litvanica*, 1653) rašo: *Zemyne Dea terrae, Ceres*

(BRMŠ III 51). Panašų santykį tarp Žemynos ir Cereros išvelgia ir Frydrichas Pretorijus Vyresnysis (BRMŠ III 93), taip pat J. Brodovskis (BRMŠ IV 29). Vadinasi, Žemyna kalbininkų, matyt, gana gerai žinojusių romėnų mitologiją, gretinama su Cerera kaip jos ekvivalentas. Galima pripažinti, jog Žemyna, remiantis romėniškuoju atskaitos tašku, iš tiesų galėtų būti interpretuojama kaip lietuviškoji Cerera, nes ji, kaip ir pastaroji, išsivaizduota kaip javų augimą ir derlingumą laiduojanti deivė, taigi, kaip javų patronė.

Vadinasi, apžvelgti XVI–XVIII amžiaus istorikai ir kalbininkai neabejoję dėl Žemynos kaip dievybės kvalifikacijos ir pateikdavę bendriausias jos valdymo, funkcionavimo sferas atspindinčias charakteristikas. Jos vardą paminėjusiuose veikaluose vyrauja Žemynos kaip žemės, javų deivės, vegetacijos skatintojos, Cereros analogo apibrėžtys.

IŠVADOS

Žemyna nuo pat jos pirmojo fiksavimo XVI amžiaus istorijos šaltiniuose atvejo iki jos koncepcijų XX–XXI amžiaus baltų religijos bei mitologijos tyrimuose buvo suvokiama ir pristatoma kaip viena ryškiausių ir patikimiausiai paliudytų lietuvių ir prūsų palikuonių dievybių. Ankstyviausiuose Žemyną mininčiuose dokumentuose ji apibrėžiama kaip žemės, jos derlingumo deivė, lemianti augalijos, ypač javų, vegetaciją.

Kaip atspindi ne tik rašytiniai, bet ir žodinės tradicijos šaltiniai, žodžiu *Žemyna* pavadinama žemė galėjo būti išsivaizduojama kaip ypatinga stichija, pasižyminti ne vien šiurkščiu ir realiu daiktiškumu, bet ir turinti savyje slėpiningos dvasinės substancijos, dieviškos prigimties jėgos, duodančios pradžią chtoninei gyvybei ir ją ritmingai bei nuolatos reprodukuojančios. Kitaip tariant, tikėta *Žemynoje* „žemėje“ esant tam tikros antgamtinės vidinės galios. Šios idėjos subrandino Žemynos kaip dievybės sampratą.

Vis dėlto pažymėtina ir tai, jog žodis *žemyna*, kaip rodo įvairiopi kalbos duomenys, galėjo būti vartojamas ne vien mitopoetiniame kontekste. Lygiagrečiai su *Žemynos* „deivės“ reikšme, o galimas dalykas, jog kai kuriais atvejais sąvokai prarandant religinį turinį, *žemyna* galėjo reikšti ir paprasčiausią materiją, vieną mus gaubiančio kosmoso elementų, apie kurios ryšį su dvasiniais dalykais gali būti ir nutylima.

ŠALTINIAI

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1996, t. 2: *XVI amžius*, Vilnius, 2001, t. 3: *XVII amžius*, Vilnius, 2003, t. 4: *XVIII amžius*, Vilnius, 2005.
- FWSD – *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, vol. 1–2, New York, 1949–1950.
- KerbŽA – *Žemės atmintis: Lietuvių liaudies padavimai*, parengė Bronislava Kerbelytė, iliustracijas parengė Vykintas Vaitkevičius, Vilnius, 1999.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XIX, Vilnius, 1956–1999, t. XX, Kaunas, 2002.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas: Elektroninis variantas*, [t. I–XX, Vilnius, 1941–2002], prieiga per internetą: <www.lkz.lt>; cituojant nurodomas antraštinis žodis.
- LKŽK – Lietuvių kalbos žodyno kartoteka Lietuvių kalbos institute.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- ME – *Mitologijos enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1999.
- PrPĮ – Matas Pretorijus. *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla = Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, t. 3, sudarė Ingė Lukšaitė, Vilnius, 2006.
- RD – Liudvikas Rėza. *Lietuvių liaudies dainos*, t. 1, paruošė Juozas Jurginis ir Bronius Kmitas, Vilnius, 1958.
- MHM – *Мифы народов мира*, т. 1–2, гл. ред. С. А. Токарев, Москва, 1980, 1982.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 1998. *Raštai*, t. 1, parengė Rita Repšienė, Vilnius.
- 2000. *Raštai*, t. 2, parengė Rita Repšienė, Vilnius.
- Beresnevičius Gintaras 2001. *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*, Vilnius.
- Dambrauskas Antanas 1984. Paaiškinimai, kn.: Sofoklis. *Tragedijos*, iš senosios graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius, p. 304–323.
- Dundulienė Pranė 2008. *Pagonybė Lietuvoje: Moteriškosios dievybės*, Vilnius.
- Durkheim Émile 1999. *Elementarios religinio gyvenimo formos*, Vilnius.
- Gimbutienė Marija 1985. *Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*, Vilnius.
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiėškant: Apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago.
- Grimal Pierre 1981. *Diccionario de mitología griega y romana*, Barcelona–Buenos Aires–México.
- Hesiodas 2002. *Teogonija*, iš senosios graikų kalbos vertė, paaiškinimus parašė bei vardų rodyklę sudarė Audronė Kudulytė–Kairienė, baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis, Vilnius.
- Laurinkienė Nijolė 1996. Senovės lietuvių dievas Perkūnas: kalboje, tautosakoje, istoriniuose šaltiniuose, *Tautosakos darbai*, [t.] IV.
- Mayer Anton 1936. *Erdmutter und Hexe: Eine Untersuchung zur Geschichte des Hexenglaubens und zur Vorgeschichte der Hexenprozesse*, München–Freisingen.
- Nilsson Martin P. 1941. *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 1, München.
- Sofoklis 1984. Trachinietės, kn.: Sofoklis. *Tragedijos*, iš senosios graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, Vilnius.
- Toporov Vladimir 2000. Baltų medžiaga baltų-slavų mitologinio Žemės Motinos vaizdinio rekonstrukcijai – *Zemīa & *Mātē, kn.: Toporov Vladimir. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, sudarė Nikolai Mikhailov, Vilnius, p. 252–278.

- Ūsaitytė Jurgita 2003. Žemės įvaizdis kaip vertės matas: stabilumo ekspresija, *Tautosakos darbai*, [t.] XIX(XXVI), p. 107–121.
- Топоров В. Н. 2000. К реконструкции балто-славянского мифологического образа Земли-Матери *Zemja & *Mātē (*Mati), кн.: *Балто-славянские исследования 1998–1999*, т. XIV, Москва.

Žemyna – Earth and Goddess

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

S u m m a r y

The word *žemyna* ('earth') is frequently used as a common noun, but at the same time it can perform the functions of a theonym. True, in the Dictionary of Lithuanian Language, the meaning of *žemyna* as goddess is not indicated at all. Here, only the meaning of this word as 'earth' is given, thus one may doubt if *žemyna* could have denoted the deity at all. The most famous researchers of Lithuanian mythology (Jonas Balys, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Vladimir Toporov, Pranė Dundulienė, and Gintaras Beresnevičius) have unhesitatingly qualified Žemyna as a goddess, most commonly describing her as goddess of earth and connecting her with fertility. She used to be similarly introduced by some historians and linguists of the 16th–18th century (Jan Łasicki, Matthäus Prätorius, Daniel Klein, Friedrich Praetorius the Senior, Jacob Brodowski, and Philipp Ruhig). In folklore and spoken language *žemyna* is commonly used in the sense of 'earth', without calling her goddess, but still in numerous texts of such kind, the concept of *žemyna* as a sacred reality or a cult object is revealed, allowing for considering her a being of divine origins.

Here, the question is raised regarding ways of elucidating the usage of *žemyna* as a common noun. Has the common noun *žemyna* acquired the sense of a mythic reality, or, vice versa, is this the result of desacralization of Žemyna? Both processes could have taken place during different periods of time. According to the data of Lithuanian language and mythology, there are other similar cases too.

The earth, having once upon a time raised numerous inconceivable questions to our distant ancestors, under the influence of religious experiences has perhaps eventually been related to a certain idea, or a whole system of them, becoming a reality of special quality in axiological terms, that acquired the status of a deity. Therefore the evolution of thought from the common noun *žemyna* to the name of goddess Žemyna can be acknowledged as truly possible. Yet during the period of disintegration of the ancient religion, an opposite development could have also been possible: from the concept of Žemyna as goddess to the secularized, devoid of sacral quality *žemyna* 'earth'.

Gauta 2012-08-31